

MAHALLIY XANDON PISTANING ERTAPISHAR NAVLARI

Mashrapov Husniddin Tursunaliyevich

O‘rmon xo‘jaligi ilmiy-tadqiqot instituti doktoranti (DSc), q.x.f.f.d.

Xudaynazarova Nargiza Xudoyarovna

Pistachilik ilmiy-tadqiqot stansiyasi katta ilmiy xodimi, q.x.f.f.d.

ORCID: 0009-0002-0596-491X

Eshankulov Bobomurod Inayatovich

O‘rmon xo‘jaligi ilmiy-tadqiqot instituti laboratoriya mudiri, q.x.f.f.d., katta ilmiy xodim

ORCID: 0009-0005-2634-5319

Annotatsiya. Ushbu maqolada xandon pistaning ertapishar G‘allaorol, Tog‘ malikasi, Farovon va Xursandchilik navlari haqida ma‘lumotlar keltirilgan. Bu pista navlari O‘rmon xo‘jaligi ilmiy-tadqiqot instituti olimlari tomonidan seleksiya qilingan bo‘lib, mualliflik huquqi bo‘yicha patentlangan. Bu pista navlari o‘zining ertapisharligi, serhosilligi va yong‘oqmevasining sifatligi bilan yuqori baholanadi.

Kalit so‘zlar: xandon pista, shakl, nav, urug‘chi, hosil, mualliflik huquqi, seleksiya.

Аннотация. В данной статье представлена информация о раннеспелых сортах фисташки как: «Галлаорол», «Тог маликаси», «Фаровон» и «Хурсандчилик». Эти сорта фисташки были выведены учёными НИИ лесного хозяйства и защищены авторскими правами. Эти сорта фисташки высоко ценятся за раннеспелость, высокую урожайность и высокое качество орехов.

Ключевые слова: фисташка, форма, сорт, семенное дерево, урожай, авторское право, селекция.

Abstract. This article provides information on early maturing varieties of pistachio such as: «Gallaorol», «Tog Malikasi», «Farovon» and «Khursandchilik». These varieties of pistachio were bred by scientists of the Forestry Research Institute and are protected by copyright. These varieties of pistachio are highly valued for their early maturing, high yield and high quality of nuts.

Keywords: pistachio, form, variety, seed tree, yield, copyright, breeding.

Kirish. Dunyo bo‘yicha xandon pistaning tabiiy o‘rmonlari va madaniy plantatsiyalari 600 ming gektardan ziyodni tashkil qiladi. Ushbu pistazorlarning asosiy qismi fermer xo‘jaliklari hissasiga to‘g‘ri keladi. Xandon pista plantatsiyalarini barpo etish texnologiyasini takomillashtirish bo‘yicha Eron, AQSH, Turkiya, Suriya, Shimoliy Afrika, O‘rta Yer dengizi mamlakatlarida ko‘plab ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan. Eronda 440, AQSH da 40, Turkiyada 50, Xitoyda 48, Suriyada 23 ming gektar pistazorlar mavjud bo‘lib, ularning maydonini kengaytirish, hosildorligini oshirish borasida samarali ishlar amalga oshirilgan.

Pistachilik sohasida yetakchi bo‘lgan Eronda xandon pistaning bir necha o‘nlab navlari bor. Pista yoki “Yashil oltin” Eronning eng asosiy qishloq xo‘jalik mahsulotlaridan biridir. Xandon pistaning Kermen provinsiyasidagi genetik bioxilma-xilligi taqqoslanganda boshqa hududlardagi bioxilma-xilliklaridan ancha yuqori hisoblanadi. Kermen provinsiyasida o‘zining alohida belgisiga ega bo‘lgan xandon pistaning 70 dan ortiq madaniy navlari o‘stiriladi.

O‘zbekiston 2020 yilgacha o‘z mahalliy pista naviga ega emas edi. Bungacha professorlar S.M.Ablayev, G.M.Chernova tomonidan istiqbolli bir necha o‘nlab xandon pista ekoshakllari sinovdan o‘tkazilgan, ammo ishlar to‘liq yakunlanmagan edi. O‘rmon xo‘jaligi ilmiy-tadqiqot institutining yangi direktori professor A.X.Xamzayev - institutning tajribali olimlari va tadqiqotchilarinini birlashtirib xandon pista bo‘yicha nav sinash ishlarida katta burilish yasashga sabachi bo‘ldi. Buning natijasida ko‘p yillik zahmatli mehnat natijasida xandon pistaning o‘n ikkita changchi va bitta urug‘chi mahalliy navlari yaratildi. Shu bilan O‘zbekiston ham o‘z milliy xandon pista navlariga ega bo‘ldi [2; 4].

Materiallar va uslublar. Xandon pistani mahalliy navlarini ta‘riflash va baholash G.M.Chernova, G.Olexnovich [3] taksatsion ko‘rsatkichlarini aniqlashda M.Qalandarov [1] tavsiya etgan

uslublardan foydalanildi.

Natijalar va munozara. G‘allaorol - urug‘chi nav, - tez o‘sovchi va tik, keng va o‘rtacha qalinlikdagi shox-shabbaga ega daraxt. Daraxtning o‘rtacha bo‘yi - 4 m, tana diametri - 35 sm, shox-shabbasining diametri – 4,5 m gacha yetadi.

Barglari yashil rangda, dumaloq shaklda. Boshqa nav va shakllarga nisbatan bargini o‘rta muddatda yozadi.

Urug‘chi gullari dumaloq shaklda bo‘lib, jigir rangda. Boshqa nav va shakllarga nisbatan o‘rta muddatda gullaydi.

Meva eti o‘tkir uchiga ega, yetilganda eti danagidan ajralmaydi, to‘q sariq-qizil rangda. Mevaning yetilishi kechki hisoblanadi va iqlim sharoitidan kelib chiqib, avgust oyining uchinchi sentabr oyining birinchi o‘n kunligiga to‘g‘ri keladi. 100 dona urug‘ og‘irligi 96,2 g, hajmi 19,3x9,7x11,0 mm, ingichka ellips shaklda bo‘lib uchi o‘tkir tumshuqchaga ega. Yong‘og‘ining ochiqlik darajasi o‘rtacha bo‘lib, iqlim sharoitlariga qarab 90% gacha ko‘tariladi. Ochiqlilik yong‘oqning ikki tomonidan asosigacha boradi. Po‘chog‘ining rangi bir xil taqsimlanmagan, to‘q qaymoq rangda bo‘ladi. Mag‘zi arg‘uvon-pista rangida, o‘rtacha vazni 0,5 g, yong‘oq umumiy vaznining 52% ini tashkil qiladi.

Payvand qilingandan so‘ng 4-5 yili hosilga kiradi. Hosil berishi barqaror, iqlim sharoitidan (yillik yog‘in miqdori asosiy ahamiyatga ega) kelib chiqib har yili hosil beradi. 8x8 m sxemada ekilganda 1 ga da hosildorlik 12-14 ts ni tashkil qiladi.

Zamburug‘li kasalliklar va meva zararlanishiga, qurg‘oqchilik va yozda harratningning o‘ta keskin ko‘tarilib ketishiga chidamli hisoblanadi.

Namlik bilan o‘rta ta‘minlangan (yillik yog‘in miqdori 300 mm dan kam bo‘lmagan) lalme yerlarda ekish tavsiya qilinadi.

Tog‘ malikasi - urug‘chi nav o‘rtacha tezlikda o‘sovchi, zich shox-shabbaga ega daraxt. Daraxtning o‘rtacha bo‘yi – 3,5 m,

tana diametri - 30 sm, shox-shabbasining diametri – 4 m gacha yetadi.

Barglari yashil rangda, o'rtacha cho'zinchoq-dumaloq shaklda. Boshqa nav va shakllarga nisbatan bargini juda erta yozadi.

Urug'chi gullari eleptik shaklda bo'lib, och jigir rangda. Boshqa nav va shakllarga nisbatan erta gullaydi.

Meva eti o'tkir bo'lmagan uchga ega, yetilganda eti danagidan ajralmaydi, oq-sariq rangda. Mevaning yetilishi juda ertangi hisoblanadi va iqlim sharoitidan kelib chiqib avgust oyining ikkinchi o'n kunligiga to'g'ri keladi. 100 dona urug' og'irligi 86,3 g, hajmi 20,4x9,7x11,2 mm, ingichka ellips shaklda bo'lib uchi o'tkir bo'lgan tumshuqchaga ega. Yong'og'ining ochiqlik darajasi o'rtacha bo'lib, iqlim sharoitlariga qarab 90% gacha ko'tariladi. Ochiqlilik yong'oqning bir tomonidan 1/3 qismigacha boradi. Po'chog'ining rangi tekis taqsimlanmagan to'q qaymoq rangda bo'ladi. Mag'zi arg'uvon-pista rangida, o'rtacha vazni 0,4 g, yong'oq umumiy vaznining 50% ini tashkil qiladi.

Payvand qilingandan so'ng 4-5 yili hosilga kiradi. Hosil berishi barqaror, iqlim sharoitidan (yillik yog'in miqdori asosiy ahamiyatga ega) kelib chiqib har yili hosil beradi. 8x8 m sxemada ekilganda 1 ga da hosildorlik 10-12 ts ni tashkil qiladi.

Zamburug'li kasalliklar va meva zararlanishiga, qurg'oqchilik va yozda harratningning o'ta keskin ko'tarilib ketishiga chidamli hisoblanadi.

Namlik bilan o'rta ta'minlangan (yillik yog'in miqdori 300 mm dan kam bo'lmagan) lalmi yerlarda ekish tavsiya qilinadi.

Farovon - urug'chi nav - o'rtacha tezlikda o'suvchi, o'rtacha qalinlikda shox-shabba ega daraxt. Daraxtning o'rtacha bo'yi - 3 m, tana diametri - 25 sm, shox-shabbasining diametri – 3,5 m gacha yetadi.

Barglari yashil rangda, o'rtacha cho'zinchoq-dumaloq shaklda. Boshqa nav va shakllarga nisbatan bargini juda erta yozadi.

Urug'chi gullari eleptik shaklda bo'lib, och jigir rangda. Boshqa nav va shakllarga nisbatan juda erta gullaydi.

Meva eti o'tkir uchga ega, yetilganda eti danagidan ochiladi, tekis taqsimlanmagan oq-sariq rangda. Mevaning yetilishi juda ertangi hisoblanadi va iqlim sharoitidan kelib chiqib avgust oyining ikkinchi o'n kunligiga to'g'ri keladi. 100 dona urug' og'irligi 77,4 g, hajmi 17,9x10,0x10,4 mm, ingichka ellips shaklda bo'lib uchi o'tkir bo'lmagan tumshuqchaga ega. Yong'og'ining ochiqlik darajasi o'rtacha bo'lib, iqlim sharoitlariga qarab 80% gacha ko'tariladi. Ochiqlilik yong'oqning ikki tomonidan asosigacha boradi. Po'chog'ining rangi tekis taqsimlanmagan ochqaymoq rangda bo'ladi. Mag'zi arg'uvon-pista rangida, o'rtacha vazni 0,4

g, yong'oq umumiy vaznining 51,7% ini tashkil qiladi.

Payvand qilingandan so'ng 4-5 yili hosilga kiradi. Hosil berishi barqaror, iqlim sharoitidan (yillik yog'in miqdori asosiy ahamiyatga ega) kelib chiqib har yili hosil beradi. 8x8 m sxemada ekilganda 1 ga da hosildorlik 10-14 s ni tashkil qiladi.

Zamburug'li kasalliklar va meva zararlanishiga, qurg'oqchilik va yozda haroratning o'ta keskin ko'tarilib ketishiga chidamli hisoblanadi.

Namlik bilan o'rta ta'minlangan (yillik yog'in miqdori 300 mm dan kam bo'lmagan) lalmi yerlarda ekish tavsiya qilinadi.

Xursandchilik - urug'chi nav - sekin o'suvchi kamyob majnun shaklli shox-shabba ega daraxt. Daraxtning o'rtacha bo'yi – 3,5 m, tana diametri - 25 sm, shox-shabbasining diametri – 3 m gacha yetadi.

Barglari yashil rangda, dumaloq shaklda bo'lib, uchki qismi biroz qisqargan. Boshqa nav va shakllarga nisbatan bargini juda erta yozadi.

Urug'chi gullari eleptik shaklda bo'lib, och jigir rangda. Boshqa nav va shakllarga nisbatan juda erta gullaydi.

Meva eti o'tkir uchga ega, yetilganda eti danagidan ko'p ajralib ketadi, bir xil taqsimlanmagan oq-sariq rangda. Mevaning yetilishi juda ertangi hisoblanadi va iqlim sharoitidan kelib chiqib avgust oyining birinchi o'n kunligiga to'g'ri keladi. 100 dona urug' og'irligi 75,8 g, hajmi 17,5x11,1x11,6 mm, ingichka ellips shaklda bo'lib uchi o'tkir tumshuqchaga ega. Yong'og'ining ochiqlik darajasi o'rtacha bo'lib, iqlim sharoitlariga qarab 90% gacha ko'tariladi. Ochiqlilik yong'oqning ikki tomonidan asosigacha boradi, boshqa nav va shakllarga nisbatan keng ochiladi. Po'chog'ining rangi bir xil taqsimlanmagan, qaymoq rangidan sal to'qroq bo'ladi. Mag'zi arg'uvon-pista rangida, o'rtacha vazni 0,4 g, yong'oq umumiy vaznining 53% ini tashkil qiladi.

Payvand qilingandan so'ng 4-5 yili hosilga kiradi. Hosil berishi barqaror, iqlim sharoitidan (yillik yog'in miqdori asosiy ahamiyatga ega) kelib chiqib har yili hosil beradi. 8x8 m sxemada ekilganda 1 ga da hosildorlik 10-12 ts ni tashkil qiladi.

Zamburug'li kasalliklar va meva zararlanishiga, qurg'oqchilik va yozda haroratning o'ta keskin ko'tarilib ketishiga chidamli hisoblanadi.

Namlik bilan o'rta ta'minlangan (yillik yog'in miqdori 300 mm dan kam bo'lmagan) lalmi yerlarda ekish tavsiya qilinadi.

Xulosa va tavsiyalar. Xandon pistaning ertapishar navlari pista o'sishi mumkin bo'lgan hududlarda namlik nisbatan tanqis bo'ladigan hududlarda ko'proq ekish tavsiya etiladi. Ushbu navlar asosida pistazorlar barpo etish yuqori hosil garovidir.

ADABIYOTLAR:

1. Qalandarov M.M. Daraxtzorlarda ilmiy tadqiqot ishlarida taksatsiyaga oid o'lchashlar va hisoblash usullari // “O'zbekiston agrar fani xabarnomasi” jurnali. – Toshkent, 2022. – № 4. – 138-146 b.
2. Xamzayev A.X. Eshankulov B.I., Xolmurotov M.Z. Xudaynazarova N.X. - Mahalliy xandon pista navlarini yetishtirish texnologiyasi. – Toshkent. 2024. 48-76 b.
3. Чернова Г.М., Олехнович Г.С. Методика комплексной оценки сортов и перспективных форм фисташки по хозяйственно-биологическим признакам // Биоэкология орехоплодовых лесов и геодинамика в Южном Кыргызстане. ЮОНАН Кырг. Респ. – Джалал-Абад, 1998. – С. 53–61.
4. Chernova G.M., Hamzayev A.X., Eshankulov B.I., Shaymatov O.A. G'arbiy Tyan-Shanning tog'oldi lalmikor yerlarida xandon pistani sanoat plantatsiyalarida o'stirish texnologiyasini takomillashtirish. – Toshkent, 2019. 5-60-b.